

Krzysztof Pilarczyk
Uniwersytet Jagielloński
krzysztof.pilarczyk@uj.edu.pl
ORCID 0000-0001-9283-1204

HAGADA WOLFFA z polskim epizodem w tle. Archeologia, biografia i kultura rękopisu

Streszczenie: Autor omawia – w trzech częściach – jeden z najcenniejszych średniowiecznych rękopisów hebrajskich, znanym pod tytułem *Hagada Wolffa* lub *Hagada francuska*. Najpierw opisuje go jako przedmiot kultury materialnej (archeologia rękopisu). Następnie rekonstruuje jego historię (biografia rękopisu), przyjmując jego datację na ostatnią dekadę XIV w. oraz środowisko powstania – Awinion, prowincja Prowansja. Szczegółowiej rekonstruuje jego dzieje najnowsze, w tym epizod polski, przypadający na okres 1947-1997. W końcu w trzeciej części (kultura rękopisu) ukazuje jego znaczenie dla kultury żydowskiej, wskazując, że jego kopista Jaakow ben Szlomo Corfati utrwalił w nim obrzędowość i rytuał święta Pesach, charakterystyczny dla awiniońskiej wspólnoty żydowskiej, różny w pewnych przepisach od zwyczajów aszkenazyjskich z północnej Francji. Jednocześnie *Hagada Wolffa* poświadcza ciągłość religijnego przekazu judaistycznego, mającego swe korzenie w biblijnej *Księdze Wyjścia* i nakazie zawartym w dziele tannaitów *Misznie*, w dziesiątym rozdziale *Traktatu Pesachim*.

Słowa kluczowe: hagada pesachowa – *Hagada Wolffa* – Prowansja – rękopisy hebrajskie – bibliologia

WOLFF HAGGADAH with a Polish episode in the background.
Archeology, biography and culture of the manuscript

Abstract: The author discusses in three parts one of the most valuable medieval Hebrew manuscripts, known under the title *Wolff Haggadah* or *French Haggadah*. First, he describes it as a subject of material culture (archeology of the manuscript). Then he reconstructs his history (biography of the manuscript), taking his date for the last decade of the fourteenth century and the environment of the creation - Avignon, province of Provence. He reconstructs his recent history in more detail, including the Polish episode from 1947-1997. Finally, in the third part (culture of the manuscript) shows its significance for Jewish culture, pointing out that his copyist Yaakov ben Shlomo Tsorfati

recorded in it the ritual of the holiday of Pesach, characteristic of the Avignon Jewish community, different in certain provisions from the Ashkenazi customs of northern France. At the same time, *Wolff Haggadah* testifies to the continuity of the Judaic religious tradition, rooted in the biblical *Book of Exodus* and the order contained in the work of the Tannaites *Mishna* in the tenth chapter of the *Pesachim Treaty*.

Key words: Pesach Haggadah – *Wolff Haggadah* – Provence – Hebrew Manuscripts – bibliography

Żydowska książka rękopiśmienna ma swoją bogatą historię. Szczególnie interesuje nas ta, która dotyczy kodeksów, będących przedmiotem badań kodykologów. Rękopisy te upowszechniano stopniowo od II w. n.e., a w drugiej połowie średniowiecza (zwłaszcza od XI w.) wypierały one z użycia zwoje i stały się coraz powszechniejsze. Tę formę nadawano: rękopisom biblijnym, traktatom talmudycznym, komentarzom do nich, traktatom religijno-filozoficznym, zbiorom poezji, modlitewnikom, zbiorom praw i responsów oraz budującym opowiadaniom o dziejach starożytnego Izraela. Niestety, tylko niewielka część z nich się zachowała. Ich liczbę szacuje się na ok. 60-80 tys., w zależności od tego, które ze zdefektowanych książek rękopiśmiennych do nich się zaliczy. *Stricte* do średniowiecznych należy 40-50 tysięcy woluminów¹.

I tak z XI w. pierwsze zachowane kodeksy pochodzą z Włoch, z XII w. – z Półwyspu Iberyjskiego, Francji i Niemiec, a z XIII w. – z Bizancjum i krajów Maghrebu. Ze względu na stosowane techniki pisarskie i formy dzieli się je na bizantyjskie i orientalne, te drugie zaś na: jemenickie (od XII w.), perskie (od XIV w.), sefardyjskie (od XIII w.: Półwysep Pirenejski, Afryka Północna, Prowansja, Langwedocja), aszkenazyjskie oraz (łącznie) – włoskie i sycylijskie².

Interesujący nas rękopis, znany powszechnie pod nazwą Hagada Wolffa lub Hagada francuska, należy do grupy żydowskich ksiąg orientalnych o proveniencji sefardyjskiej z Prowansji i jest datowany na koniec wieku XIV. Przechowywany jest w Bibliotece Narodowej i Uniwersyteckiej w Jerozolimie pod tytułem הגדה של פסח כמנהג פרובנס: עם דיני סדר ליל הפסח ומנהגיו על פי רבני צרפת [*Hagada szel Pesach... = Hagada pesachowa według rytu prowanskiego: ze zwyczajami sederu na noc pesachową określonego przez rabinów francuskich*] i sygnaturą biblioteczną Ms. Heb. 38°72466³.

1 Zob. M. Beit-Arié, *Hebrew Manuscripts of East and West. Towards a Comparative Codicology*, London 1993, s. 8; C. Sirat, *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, ed. and transl. N.R.M. de Lange, Cambridge 2002, s. 8.

2 Por. K. Pilarczyk, *Książka etniczna, mniejszości narodowych i religijnych. Żydzi*, [w:] *Encyklopedia książki*, pod red. A. Żbikowskiej-Migoń i M. Skalskiej-Zlat. T. 2: K-Z, Wrocław 2017, s. 132-133. Niekiedy ze względu na geochronologiczną typologię rękopiśmiennych książek żydowskiej dzieli się je na: sefardyjskie, aszkenazyjskie, włoskie i sycylijskie, bizantyjskie, orientalne, jemeńskie i nieidentyfikowalne (zob. C. Sirat, *Hebrew Manuscripts...*, s. 11).

3 Rękopis został zdigitalizowany i jest dostępny online zarówno w stanie po jego przejściu przez Bibliotekę Narodową w Jerozolimie, jak i w stanie obecnym po konserwacji pod adresem: [online] [https://www.nli.org.il/he/manuscripts/NNL_ALEPH000043376/NLI?_ga=2.62210348.1602637092.1541920600-1067578015.150-9615958#\\$FL15992115](https://www.nli.org.il/he/manuscripts/NNL_ALEPH000043376/NLI?_ga=2.62210348.1602637092.1541920600-1067578015.150-9615958#$FL15992115) [dostęp 22.02.2020]. Mikrofilm sygnatura B 964 (F 10116).

Archeologia rękopisu

Rękopis został napisany po hebrajsku na pergaminie. Nosi podtytuł דיני פסח [*Dinei Pesach* = *Prawa pesachowe*]. Oprawiony został w bordową skórę wyciętą z jednego kawałka i naklejoną na karton. W górnej części przedniej okładki znajduje się napis w języku hebrajskim, wykonany złotymi literami הגדת צרפת [*Hagada Corfat*], a pod nim po angielsku – *The French Haggadah*. Badania bibliologiczne wskazują jego miejsce pochodzenia na Awinion w dolinie Rodanu w prowincji Prowansja, która w średniowieczu była niezależna od Francji. W czasie gdy rękopis powstawał (koniec XIV w.), Awinion należał wraz okolicznymi posiadłościami do papieży (od 1348 r.), którzy wykupili ten obszar od Joanny I Sycylijskiej. W latach 1378-1408 rezydowali tu antypapieże.

Rękopis przypisuje się Jaakowowi ben Szlomo Corfati (zob. strony 4a, 14a i 24b). Był on jego kopistą, a następnie zapewne właścicielem. Przydomek Corfati wskazuje, że pochodził z Francji. Identyfikuje się go jako autora rękopisu *Miszkenot Jaakow*, przechowywanego w Paryżu w Bibliotece Narodowej (rkps 733.HEB).

Manuskrypt, na który składa się 36 kart poprzedzonych dwoma z przodu i dodanymi dwoma na końcu, po oprawieniu stanowi broszurę o wymiarach 15,5 x 20,5 cm⁴, złożoną z czterech części.

Główną zawartość rękopisu stanowi hagada pesachowa według rytu prowansalskiego, uzupełniona instrukcjami i zwyczajami zgodnymi z rytmem obowiązującym w północnej Francji. I tak na manuskrypcie składają się:

- instrukcje dotyczące spalania zakwasu (fol. 1v);
- instrukcje i zwyczaje dotyczące sprawowania sederów (fols. 2-4v), w tym *kidusz* ze znakami diakrytycznymi (punktacją) (2v) i błogosławieństwem związanym ze spożywaniem *karpas*⁵ (fol. 3);
- znaki stosowane w sprawowaniu sederu (fol. 4v);
- tekst hagady aż do połowy Hallelu (23v-24v);
- instrukcje i zwyczaje dotyczące sprawowania sederu, związane z piciem drugiego kielicha wina, jedzeniem praśnego chleba (*macca*), gorzkiego zioła (*maror*), posiłku głównego, afikomanu⁶ i picia trzeciego kielicha wina (25-27). Tekst błogosławieństwa nad *maccą*, *maror* i *maccą* w połączeniu z *maror* został opunktowany (24-27);
- kontynuacja tekstu Aggeusza wraz z instrukcją dotyczącą odmawiania dziękczynienia po posiłkach (fol. 26), *szefoch* – po której dodaje się wersety

4 Karty nie są równe. Strony pełne mają rozmiary: 20,5 x ok. 15,2-15,6 cm (są to folia 1, 2, 3, 4, 6, 8, 10, 12, 20, 29, 33. Tekst główny hagady: 13,6-14,4 x 0,96 cm (folia: 6, 6v, 7, 8, 10, 14, 16, 21, 24v, 30, 32, 33. Instrukcje i zwyczaje: tekst 13,7-14,4 x 0,96 (folia: 2, 2v, 3, 3v, 25v, 26, 26v). Pijutim: tekst 14,3-14,8 x 0,96 cm (fol. 35, 35v, 36).

5 *Karpas* (hebr. כָּרְפָּס) od greckiego καρπός [*karpós*] – świeże surowe warzywo, jeden z rytuałów sederu pesachowego. Odnosi się do warzywa (pietruszki lub selera), zanurzanego w płynie (zwykle słonej wodzie, rzadziej occie winnym) – symbolu słonych łez wylewanych przez Izraelitów w egipskiej niewoli, a następnie spożywanego. Czasami pod tą nazwą kryje się zanurzanie surowej cebuli lub gotowanego ziemniaka. *Karpas* umieszcza się zwykle na sederowym talerzu po lewej stronie, poniżej pieczonego jajka.

6 Ostatni kawałek macy.

tekstów biblijnych (Ps 69, 25; 2, 9; 69, 26; Lm 3, 66; Ps 69, 29; 69, 28; Lm 3, 66; Ps 28, 4; Lm 3, 64; Oz 9, 14; Ps 79, 7) dotyczących zemsty Boga na narodach świata (dodane później ręką kopisty aszkenazyjskiego) (fol. 27); kontynuacja *Hallelu* (fols. 28-32) i wielkiego *Hallelu* (fols. 32v-34v);

- pijutim: *Mebait Erec* (fols. 35-35v) i *Pesach Micraim* (fol. 35v-36v).

Główny tekst hagady zapisany został w dziesięciu liniach na stronie (z wyjątkiem fol. 12v, napisanej w dziewięciu liniach). Instrukcje i zwyczaje w 20 liniach na stronę (z wyjątkiem fol. 25v, napisanej w 19 liniach). *Hallel* wielki i pijutim w 18-20 liniach na stronie. Pismo, jakim posłużono się przy sporządzaniu manuskryptu, określa się mianem kwadratowego hebrajskiego o stylu francusko-prowansalskim lub sefardyjskim. Tekst zapisano ciemnobrązowym atramentem. *Hallel* wielki (fols. 23v-24v) i pijutim (fols. 35, 35v, 36) oraz instrukcje i zwyczaje (fols. 24-27) napisane zostały małym pismem kwadratowym, jaśniejszym atramentem brązowym. Rękopis datowany jest na ostatnią dekadę XIV w.

Jest on iluminowany (rysunki i ornamenty). Wyrazy, które stanowią pierwsze słowa z cytowanej w hagadzie Tory (Pięcioksięgu), łącznie 70, ujęte zostały, począwszy od strony 6r, w obramowania naprzemiennie szkarłatne i fioletowe zdobione „arabeskami”. Ponadto umieszczono w rękopisie osiem ilustracji tekstowych – rysunki atramentowe w sepii na krawędziach stron 6, 6v, 21, 21v, 22, 23 i 24v. Tylko jedna została umieszczona na marginesie dolnym (fol. 6v). Rysunki przedstawiają męskie postacie stojące, brodate, ubrane w długie szaty. Autora iluminacji nie znamy. Ta kwestia wymaga dalszych badań, ponieważ wstępny rekonesans wykazuje ich związki z włoską tradycją iluminatorską, związaną z tzw. *Biblią Padewską* z XIV w.

Ogólnie można stwierdzić, że stan zachowania rękopisu jest dobry. Niemniej wiele stron jest poplamionych, prawdopodobnie winem, a najbardziej fol. 1, na której – nawet z tego powodu – napis jest ledwo widoczny.

Biografia rękopisu

Historia rękopisu do jego okresu niemieckiego jest niemal nieznana. W 1889 r. kupił go – na publicznej aukcji w Niemczech – żydowski kolekcjoner judaików i jubiler z Drezna Albert Wolff. Prawie do jego śmierci, w 1907 r., rękopis był częścią jego bogatej kolekcji. Tak rozpoczęła się najnowsza historia manuskryptu. Stał się wówczas znany – od nazwiska nowego właściciela – jako *Hagada Wolffa*⁷. W 1907 r. zbiór Wolffa – na który składały się: przedmioty kultu, monety, medale, grafiki, znaleziska archeologiczne i rękopisy (w tym hagada) – przekazany został berlińskiej społeczności żydowskiej. Wystawiano go w dwóch salach obok biblioteki miejskiej, a opiekę

⁷ Jako pierwszy opisał go dwukrotnie David Kaufmann (zob. *Une Haggadah de la France septentrionale ayant appartenu à Jacob ben Salomon à Avignon*, „Revue des Études Juives” 1892, no 25, s. 65-77 oraz *Le „Grand-Deuil” de Jacob b. Salomon Sarfati D’Avignon*, tamże, 1895, no 30, s. 52-64). Poczynając od jego opracowań, manuskrypt stał się przedmiotem badań naukowych.

nad nim sprawował Moritz Stern. W latach dwudziestych powstało – z prawdziwego zdarzenia – muzeum żydowskie, w którym znalazła miejsce kolekcja sztuki gminy żydowskiej, po tym jak jego dyrektorem został Karl Schwarz, a honorowym przewodniczącym Max Liebermann. Uroczyste otwarcie owego Żydowskiego Muzeum w Berlinie nastąpiło 24 I 1933 r., na sześć dni przed nominacją Adolfa Hitlera na kanclerza⁸. W okresie nazistowskim muzeum, podobnie jak i inne instytucje żydowskie, podlegało coraz większym ograniczeniom i szykanom ze strony władz niemieckich. Po tzw. nocy kryształowej (9/10 XI 1938) Gestapo skonfiskowało mienie Muzeum, w tym *Hagadę Wolffa*. Dalsze losy rękopisu są w zasadzie nieznane. Wiadomo, że Reichssicherheitshauptamt (RSHA) – Główny Urząd Bezpieczeństwa Rzeszy, tj. centrala państwowej policji bezpieczeństwa – zgromadziła wielką międzynarodową bibliotekę żydowską, która w niepodzielnym stanie istniała przynajmniej do kwietnia 1942 r. Z czasem z górnych pięter RSHA, przy Eisenacherstrasse 12 w Berlinie, książki zostały prawdopodobnie przewiezione do kilku punktów zbiorczych w Sudetach⁹, w tym do Glatz (od 1945 r. Kłodzko) na Dolnym Śląsku. Kiedy wkroczyły na ten obszar oddziały Armii Czerwonej, odnaleziono część zbiorów żydowskich skonfiskowanych przez Niemców. *Hagada Wolffa* z rejonu Dolnego Śląska trafiła do biblioteki Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie i była przechowywana wśród zbiorów pochodzących z żydowskich wspólnot z Niemiec i Austrii. Niestety, nie odnotowano wówczas jej proveniencji i nie udało się zrekonstruować drogi, jaką odbyła z Niemiec do Polski. Kuratorzy biblioteki i jej pierwsi polscy i zagraniczni badacze odnotowują fakt jej włączenia do zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma w Warszawie (ŻIH), w których nadano jej sygnaturę rkps nr 242 oraz potwierdzono oryginalność i historyczną wartość manuskryptu¹⁰. W 1984 r. została wypożyczona przez ŻIH na wystawę do USA, a w drodze powrotnej

8 Por. I. Bertz, *Das erste Jüdische Museum in Berlin*, [online] <https://www.jmberlin.de/das-erste-juedische-museum-berlin> [dostęp 27.02.2020].

9 Por. P. Kennedy Grimsted, *Sudeten Crossroads for Europe's Displaced Books. The „Mysterious Twilight” of the RSHA Amt VII Library and the Fate of a Million Victims of War*, [w:] *Restitution of Confiscated Art Works – Wish or Reality? Documentation, Identification and Restitution of Cultural Property of the Victims of World War II. Proceedings of the International Academic Conference Held in Liberec, 24-26 October 2007*, ed. by M. Borák, Prague 2008, s. 123-180.

10 Zob. S. Strelcyn, *Katalog rękopisów orientalnych*, „Przegląd Orientalistyczny” 1953, nr 1(5) s. 48-54. Charakteryzując manuskrypt określa go jako „hebrajska hagada prowansalska z XIII w. (s. 49) i zalicza go do najstarszych rękopisów, pięknie iluminowanych (s. 51). Rok później Franciszek Kupfer i Stefan Strelcyn w artykule *Dwa lata pracy nad katalogiem rękopisów hebrajskich i aramejskich ze zbiorów polskich* („Przegląd Orientalistyczny” 1954, nr 2(10), s. 147-158) skorygują jego datację na XIV w. (s. 158), dodając, że znaleziony został przez żołnierzy Armii Radzieckiej w piwnicach Gestapo w Kłodzku i nie ma on żadnej metryki (s. 149). Najwięcej uwagi poświęciła hagadzie Alfreda Berengaut (*Najstarsze rękopisy ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1975, nr 2(94), s. 71-80). Datuje go na XIII w. (s. 77), a miejsce wytworzenia określa jako Prowansja. Odnotowuje jednocześnie, że dr Gerard E. Weil, profesor uniwersytetu w Nancy, kierownik katedry rękopisów, oglądając w Warszawie w 1971 r. rękopis nr 242 potwierdził, że jest on oryginałem o wielkiej wartości historycznej (s. 77, przyp. 7). Podobnie Michel Garel (zob. *Manuscrits hébreux en Pologne*, „Revue d'Histoire des Textes. Bulletin” [1975] 1977, no 5, s. 365-367 oraz *The Rediscovery of the Wolf Haggadah*, „Journal of Jewish Art” 1975, no 2, s. 22-27) wymienia go wśród najcenniejszych iluminowanych rękopisów hebrajskich znajdujących się w polskich zbiorach publicznych. Natomiast nie został on odnotowany w pracy *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa przy współudź. K. Muszyńskiej (zbiory kościelne), Warszawa 1988, s. 285-287.

zaginęła w nieznanymi okolicznościach. Pięć lat później (1989) Nathan Hecht, Żyd z Montrealu, działając przez swego agenta Bery Grossa, wystawił ją na sprzedaż w publicznym domu aukcyjnym Habsburg-Feldman w Genewie, twierdząc, że wcześniej zakupił *Hagadę Wolffa*. Przeprowadzeniu nowej transakcji przeszkodził Światowy Kongres Żydów, wspierany przez izraelską Bibliotekę Narodową i Uniwersytecką w Jerozolimie, działając w imieniu społeczności żydowskich Berlina Wschodniego i Zachodniego (wówczas jeszcze podzielonego), tj. przedwojennych właścicieli rękopisu. W odzyskanie manuskryptu zaangażował się również polski rząd, zgłaszając żądanie jej zwrotu ŻIH, z którego – jak twierdzono – została skradziona w 1984 r. Sprawa własności hagady stała się przedmiotem sporu sądowego w Szwajcarii, a szwajcarski sędzia śledczy zaarrestował ją, znając jej wartość, szacowaną wówczas na 1-1,5 mln dolarów. Wyrok Sądu Najwyższego w Genewie, który rozpatrywał apelację od orzeczenia sądu niższej instancji, z 14 XII 1989 r., stwierdził, że jest ona prawną własnością społeczności żydowskich we Wschodnim i Zachodnim Berlinie¹¹. W tym kontekście w 1990 r. podpisano porozumienie pomiędzy Światowym Kongresem Żydów a polskim rządem, w którym uzgodniono, że jeśli sprawa sądowa wygrana zostanie przez powodów, *Hagada Wolffa* zostanie przekazana izraelskiej Bibliotece Narodowej i Uniwersyteckiej w Jerozolimie. Ostatecznie sprawa została zakończona dopiero w 1996 r., po dwóch apelacjach składanych do sądu w Genewie. Rok później hagada została zwrócona do polskiej ambasady w Szwajcarii. Premier polskiego rządu Włodzimierz Cimoszewicz 15 I 1997 r. – w czasie oficjalnej wizyty państwowej w Izraelu (14-17 I 1997) – przekazał ją w formie darowizny polskiego premiera (w czasie uroczystości, która odbyła się w Knesecie w obecności jego przewodniczącego Dana Tichona) profesorowi Israelowi Shatzmanowi, dyrektorowi Narodowej i Uniwersyteckiej Biblioteki w Jerozolimie.

Pierwszy z Izraelczyków, Shlomo Zuker, opisał rękopis jeszcze w 1997 r.¹² Następnie w izraelskiej księgarni narodowej przeszedł on gruntowną konserwację, a w latach 2002-2007 jego profesjonalnego opisu dokonali pracownicy Center for Jewish Art z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie¹³.

Kultura rękopisu

Interesujący nas manuskrypt określony został mianem hagady. W literaturze żydowskiej gatunek ten występuje dość często. Na utwór tego typu składają się: błogosławieństwa, modlitwy, komentarze midraszowe i psalmy recytowane podczas tzw. rytuału sederowego, sprawowanego w przeddzień święta Paschy, należącego do najważniejszych w judaizmie. *Seder pesachowy* ma obowiązek sprawować każda

11 O terminie tej rozprawy i wcześniejszych losach *Haggady Wolffa* poinformowała Jewish Telegraphic Agency – zob. T. Levy, *Geneva Court to Rule Dec. 14 on Ownership of Wolf Haggadah*, „Daily News Bulletin” [New York] 8.12.1989, vol. 67, no 232, s. 4.

12 4-13 שלמה צוקר, נפתולי הגורל והחקר של הגדת וולף, „על ספרים ואנשים” 1997, (פברואר), עמ' 4-13.

13 Zob. Wolf, *Haggadah*, documenter E. Kanon, section haed M. Stemthal, ed. J. Cardozo, [online] http://cja.huji.ac.il/manuscripts/Wolf%20Haggadah/Final_General.html [dostęp 28.02.2020].

rodzina żydowska, zgodnie z nakazem zawartym w dziesiątym rozdziale traktatu *Pesachim*, należącym do drugiego sederu *Miszny*, zwanego *Moed*¹⁴. Szczególnie ważny przekaz kryje się w wierszu 10.4:

Nalano mu drugi kielich. Tu syn pyta ojca¹⁵. A jeśli syn nie wie, to ojciec go poucza: «Czym różni się ta noc od wszystkich innych nocy?» Ponieważ we wszystkie noce spożywamy potrawy kwaszone i niekwaszone, tej nocy zaś wszystko jest niekwaszone. Ponieważ we wszystkie noce spożywamy pozostałe warzywa, tej nocy zaś gorzkie zioła. Ponieważ we wszystkie noce spożywamy mięso pieczone, smażone i gotowane, tej zaś nocy zaś wszystko jest tylko pieczone. Ponieważ we wszystkie noce maczamy jeden raz, tej zaś dwa razy. Według wiedzy syna, jego ojciec go poucza. Zaczyna naganą, a kończy pochwałą. Wyjaśnia od [słów]: «Błądzącym Aramejczykiem był mój ojciec», aż skończy całą tę paraszę.

Hagada Wolffa wpisuje się w kulturę żydowską, wykazując, że rytuał pesachowy był przestrzegany także przez Żydów w średniowieczu. Nie wolno zapominać, że każda diaspora przystosowywała go do zmieniających się czasów i różnych miejsc, choć w swej głównej osnowie opowiadanie hagadyczne o wyjściu Izraelitów z Egiptu pozostawało niezmiennie. Przy określaniu specyfiki *Hagady Wolffa* niemałą trudność sprawiała odpowiedź na pytanie, jakiego środowiska ona dotyczy i jakie zwyczaje poświadcza. Dość wcześnie przydana jej nazwa *Hagada francuska* wskazywała na Francję. Pierwszy jej badacz David Kaufmann twierdził, że manuskrypt powstał w północnej Francji, co miałyby poświadczać szczegóły obrzędowości, które ona przytacza. Późniejsze badania, zwłaszcza Michela Garela wykazały, że rękopis został napisany na południu Francji, w Prowansji, ponieważ scenariusz hagady i obrzędu ma charakter hiszpańsko-prowansalski. Niekiedy nazywa się go „obrzędem Awinionu” lub „obrzędem Carpentrac”¹⁶, który był charakterystyczny dla obrzędowości Żydów z Prowansji, podczas gdy w innych przepisach przyjmowali oni tradycję aszkenazyjską, również znaną skrybie, jako że urodził się on w północnej Francji, gdzie była ona rozpowszechniona.

Dla zilustrowania „awiniońskich” zwyczajów, które pisarz utrwalił w hagadzie, warto przytoczyć dwa detale. Jeden dotyczy błogosławieństw. Otóż niektórzy ludzie w czasie sederu pesachowego błogosławią pierwszy kielich wina bez uprzedniego umycia rąk, a myją je dopiero przed zjedzeniem *karpas*. Jaakow ben Szlomo zaś pisze, że jego rabin Natan zawsze robi coś, co sprawiało, że musiał umyć ręce przed

14 Zob. פסחים. *Paschy*, przekł. z hebr. i oprac. R. Marcinkowski, [w:] *Miszna. Moed (Święto)*, pod red. R. Marcinkowskiego, Warszawa 2014, s. 93-125.

15 Owe pytania i odpowiedzi składają się na hagadę paschalną, tj. swoiste opowiadanie o święcie Paschy, w czasie którego ojciec rodziny poucza dzieci o istocie poszczególnych obrzędów i zwyczajów, wykazując w ten sposób dbałość o wychowanie potomstwa w Prawie i zachowanie tożsamości religijnej wspólnoty, do której należy jego rodzina. Wypełnia w ten sposób nakaz zawarty w *Księdze Wyjścia* 12, 26-28. Hagady sporządzane w postaci rękopisów, a następnie drukowane wspomagały społeczność żydowską w wypełnianiu tego toraicznego nakazu. Do nich należy również *Hagada Wolffa*.

16 Nazwa „obrzęd Carpentrac” wywodzi się od miejscowości Carpentras (hebr. Karpentrac), położonej 22 km na północny wschód od Awinionu. Żydzi z tej miejscowości byli kilkakrotnie wydalaní, ale osiedli w niej ponownie po przekazaniu rejonu Awinionu Stolicy Apostolskiej.

kiduszem (owym błogosławieniem), a on – wykształcony przez Natana – przestrzega tego zwyczaju (zob. fol. 2).

Skryba nie zaleca również błogosławieństwa po wypiciu pierwszego kielicha wina, chociaż kilku gaonów z wielkich szkół rabinicznych w babilońskiej Surze i Pumbedicie oraz rabin Natan, zgadzają się, że wtedy należy błogosławić. Jaakow ben Szlomo jednak twierdzi, że grzech tego, który nie błogosławi (gdzie, być może było to konieczne), jest mniejszy niż grzech tego, który błogosławi w tym momencie (zob. fol. 3).

Hipoteza łączenia środowiska powstania *Hagady Wolffa* z Awinionem jest do dzisiaj wiodąca. Z nią harmonizuje również identyfikowanie skryby, któremu manuskrypt się przypisuje. Wprawdzie nie zamieścił on w rękopisie kolofonu, ale jego identyfikacja nie jest podważana. To pisarz i lekarz z Prowansji Jaakow ben Szlomo Corfati, mieszkający tam pod koniec XIV w. Najnowsze badania S. Zukera dowodzą, że niemała część manuskryptu jest jego autografem¹⁷, a przytoczone zwyczaje pesachowe ilustrują w jakiejś mierze utrwalaną żydowską kulturę religijną w Prowansji, wyrażaną w rytuale świątecznym.

Bez wątpienia *Hagada Wolffa* należy do najcenniejszych iluminowanych rękopiśmiennych hagad średniowiecznych obok: *Birds' Head Haggadah* (Niemcy, XIII w.), *Cincinnati Haggadah* (Niemcy, XV w.), *Darmstadt Haggadah* (Niemcy, XV w.), *Golden Haggadah* (Hiszpania, XIV w.), *Kaufmann Haggadah* (Hiszpania, XIV w.), *Washington Haggadah* (Niemcy, XV w.).

Bibliografia

- Beit-Arié M., *Hebrew Manuscripts of East and West. Towards a Comparative Codicology*, London 1993.
- Berengaut A., *Najstarsze rękopisy ze zbiorów Żydowskiego Instytutu Historycznego w Polsce*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 1975, nr 2(94), s. 71-80.
- Bertz I., *Das erste Jüdische Museum in Berlin*, [online] <https://www.jmberlin.de/das-erste-juedisches-museum-berlin> [dostęp 27.02.2020].
- Garel M., *Manuscrits hébreux en Polone*, „Revue d'Histoire des Textes. Bulletin” [1975] 1977, no 5, s. 365-367.
- Garel M., *The Rediscovery of the Wolf Haggadah*, „Journal of Jewish Art” 1975, no 2, s. 22-27.
- Kaufmann D., *Le „Grand-Deuil” de Jacob b. Salomon Sarfati D'Avignon*, „Revue des Études Juives” 1895, no 30, s. 52-64.
- Kaufmann D., *Une Haggadah de la France septentrionale ayant appartenu à Jacob ben Salomon à Avignon*, „Revue des Études Juives” 1892, no 25, s. 65-77.
- Kennedy Grimsted P., *Sudeten Crossroads for Europe's Displaced Books. The „Mysterious Twilight” of the RSHA Amt VII Library and the Fate of a Million Victims of War, [w:] Restitution of Confiscated Art Works – Wish or Reality? Documentation, Identification and Restitution*

¹⁷ Por. S. Zuker, dz. cyt., s. 12, przyp. 26.

- of Cultural Property of the Victims of World War II. Proceedings of the International Academic Conference Held in Liberec, 24-26 October 2007*, ed. by M. Borák, Prague 2008, s. 123-180.
- Kupfer F., Strelcyn S., *Dwa lata pracy nad katalogiem rękopisów hebrajskich i aramejskich ze zbiorów polskich*, „Przegląd Orientalistyczny” 1954, nr 2(10), s. 147-158.
- Levy T., *Geneva Court to Rule Dec. 14 on Ownership of Wolf Hagaddah*, „Daily News Bulletin” [New York] 8.12.1998, vol. 67, no 232, s. 4.
- Pilarczyk K., *Książka etniczna, mniejszości narodowych i religijnych. Żydzi*, [w:] *Encyklopedia książki*, pod red. A. Żbikowskiej-Migoń i M. Skalskiej-Zlat. T. 2: K-Z, Wrocław 2017, s. 132-133.
- Sirat C., *Hebrew Manuscripts of the Middle Ages*, ed. and transl. N.R.M. de Lange, Cambridge 2002.
- Strelcyn S., *Katalog rękopisów orientalnych*, „Przegląd Orientalistyczny” 1953, nr 1(5), s. 48-54.
- Wolff, *Haggadah*, documenter E. Kanon, section haed M. Stemthal, ed. J. Cardozo, [online] http://cja.huji.ac.il/manuscripts/Wolf%20Haggadah/Final_General.html [dostęp 28.02.2020].
- Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, oprac. D. Kamolowa przy współud. K. Muszyńskiej (zbiory kościelne), Warszawa 1988.
- הגדה של פסח כמנהג פרובנס: עם דיני סדר ליל הפסח ומנהגיו על פי רבני צרפת [Hagada shel Pesach... = Hagada pesachowa według rytu prowanskiego: ze zwyczajami sederu na noc pesachową określonego przez rabinów francuskich], sygn. Ms. Heb. 38°7246 [online] [https://www.nli.org.il/he/manuscripts/NNL_ALEPH000043376/NLI?_ga=2.62210348.1602637092.1541920600-1067578015.1509615958#\\$FL15992115](https://www.nli.org.il/he/manuscripts/NNL_ALEPH000043376/NLI?_ga=2.62210348.1602637092.1541920600-1067578015.1509615958#$FL15992115) [dostęp 22.02.2020].
- פסחים. *Paschy*, przekł. z hebr. i oprac. R. Marcinkowski, [w:] *Miszna. Moed (Święto)*, pod red. R. Marcinkowskiego, Warszawa 2014, s. 93-125.
- שלמה צוקר, נפתולי הגורל והחקר של הגדת וולף, „על ספרים ואנשים” 1997, (פברואר) עמ' 4-13.